

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ЛІНГВІСТИКИ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
КАФЕДРА АВІАЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни «Психологія професійного ризику»
за спеціальністю 053 «Психологія»

Укладач:
професор кафедри авіаційної психології
Лада ЯКОВИЦЬКА

Конспект лекцій розглянутий та схвалений на
засіданні кафедри авіаційної психології
протокол 14 від 17.12.2021 р.

Завідувач кафедри

Любов ПОМИТКІНА

Лекція № 3

Тема 1.5. РИЗИК І ПРИЙНЯТТЯ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ В СИСТЕМІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ

План лекції

1. Диспозиційний та ситуаційний підходи до ризику.
2. Когнітивні репрезентації ризику і когнітивний ризик
3. Інтелектуальний ризик, або «ризикуючий інтелект»
4. Очікування більш якісних рішень від розумніших людей

1. Диспозиційний та ситуаційний підходи до ризику

Одними дослідниками невизначеність розглядається як зовнішня - за своїми джерелами - характеристика ситуації вибору; мова йде при цьому про принципово різні ситуації:

- а) коли необхідних знань в принципі немає, що не дозволяє співвідносити альтернативи по необхідним для вибору критеріям,
- б) коли інформація для вибору недоступна людині в силу зовнішніх обмежень.

Іншими невизначеність зв'язується з внутрішніми факторами - особистісними диспозиціями, рисами, мотиваційними ієрархіями, особистісними цінностями, властивості, що впливають на ставлення до невизначеності самої людини (зокрема, властивості толерантності до невизначеності і інтолерантності до невизначеності) і інтелектуальними факторами (здібностями, зусиллями, новоутвореннями в стратегіях вибору, уявленнями про можливе). Стосовно використання знань це виглядає як поділ питань: ситуація не дозволяє отримати необхідні для прийняття рішень знання (наприклад, з огляду на дефіцит часу, коли знання в принципі є) або знань суб'єкта недостатньо через те, що він не докладає необхідних зусиль (для вичерпування їх з ситуацій) або обмежений його інтелектуальний багаж (наприклад, недостатня поінформованість). В обох випадках це завдання спеціальної діагностики - визначити, чи стоять за недостатньою поінформованістю людини інтелектуальні лінощі (вони ситуаційні чи в принципі йому притаманні), особливості його інтелектуального потенціалу, недостатній контроль актуалізація розумових стратегій або щось ще (обмеження в доступності внутрішнього досвіду).

Ця дихотомія може бути застосовна не тільки до поняття суб'єктивної невизначеності, але і в дослідженнях прийняття рішення з факторами ризику, де також можуть бути представлені:

- 1) умови ризику (в задачах з факторами невизначеності, імовірнісних результатів, небезпеки, загрози), або ситуаційний ризик;
- 2) властиві самій людині бажання уникати ризику або прагнути до нього (особистісний ризик, особистісна готовність або схильність до ризику).

Це відноситься в психології також до уявлень про когнітивні репрезентації ризику, про пізнавальний ризик (Брунер, 1977), про «ризик інтелекту» (Evans, 2012). Намічено і третій шлях джерел виникнення ризику - це зв'язування ризику з активністю, діяльністю самої людини, яка приймає рішення (Солнцева, Корнілова, 1999).

Порівняно новим напрямом виступають спроби диференціації видів ризику не по предметному змісту його прояви (фінансовий, соціальний, фізичний тощо), а по його

спрямованості. Вони виражаються у виділенні поведінкового ризику, когнітивного ризику, особистісного ризику. Особистісна і інтелектуальна складові прийняття ризику або відмови від ризику розглядаються при цьому як різні підстави регуляції ризикованих стратегій, де переважну роль можуть грати як когнітивні процеси, так і процеси особистісної саморегуляції.

Дослідницьким питанням, однак, завжди залишається виявлення всіх умов (ситуаційних і диспозиційних), що сприяють або перешкоджають прийняттю ризику в діях людини. Тому розгляд процесів прийняття та подолання невизначеності і ризику в контексті вивчення цілісного функціонування інтелектуально особистісного потенціалу людини, за яким в кінцевому підсумку залишається реалізація готовності йти на ризик або рішення відмовитися від цього, ми вбачаємо основною сполучною ланкою різноспрямованих досліджень вибору.

Толерантність до ризику - менш звичне поняття, але воно також використовується при описі прийняття рішень в ситуації невизначеності. Когнітивна толерантність до ризику означає, що підстави людини у виборі можуть включати як оцінку ймовірностей (відповідно до теорії Тверскі-Канемана), так і опосередкування ризикованих дій когнітивною готовністю до прийняття нової, невідомої, суперечливої інформації. Толерантність до невизначеності і готовність до ризику на цій підставі **пов'язують з креативністю** (Любарт 2009; Корнілова 2010; Стернберг, Григоренко, 1998) і здатністю людини сформулювати і висловити свої ідеї незважаючи на потенційну опозицію, що в свою чергу також може бути представлено як компоненту креативності (Charyton, Snelbecker, 2007). Однак важко при такому розумінні розрізнити толерантність до невизначеності і толерантність до ризику, прийняття невизначеності і прийняття ризику.

Відносно **особистісного ризику** також залишається неясним, які саме процеси його забезпечують. У 60-і рр. уявлення про **особистісний ризик склалися як про рису**, завдяки якій люди з її великою виразністю завжди - у всіх ситуаціях - дають зрушення в бік прийняття ризику в порівнянні з людьми, у яких ця властивість менш виражена. Але при цьому успішно стали застосовуватися і тести, які апелювали до інтраіндивідуального аналізу змін ризику в рішеннях людей, коли одній і тій самій людині даються різні ситуації. Так був побудований, зокрема, тест Когана-Валлаха, що включає обчислення середнього по виборам людини в 12 різних ситуаціях (див .: Корнілова, 2003). **Особистісний ризик розумівся як гедоністичні прагнення до пошуку гострих відчуттів і як зниження самоконтролю**, що також підтримувалося розробкою відповідних опитувальників. Ризик зв'язувався з імпульсивністю і протиставлявся обережності і раціональності. Ганс і Сибила Айзенки розвели шкали імпульсивності і зниження контролю в опитувальнику I7 (Долникова, Корнілова, 1995).

Ми при апробації опитувальника ЛФР (Особистісні чинники прийняття рішень) йшли за традицією розуміння ризику як вміння приймати рішення в умовах невизначеності, або неповної інформованості, як готовність зловити свій шанс в мало контрольованій ситуації і надання переваги дії над роздумом, приклад позитивного пункту - «Навіть якщо я знаю, що мої шанси невеликі. Я все одно випробовую щастя»; приклад негативного пункту (як вкладу в цей фактор) - «Сім разів відміряй - один раз відріж» (див .: Корнілова та ін., 2010). Це властивість була автономною по відношенню до особистісної раціональності (як спрямованості на максимальний збір інформації для прийняття рішень), хоча для ряду вибірок вони виявляються як негативний зв'язок.

Багатьма дослідниками ставилося питання про мотиваційну обумовленість особистісного ризику. Але спроби виділити специфічну для **ризикованих дій мотивацію** в психології виявлялися в основному невдалими і призвели до утвердження ідеї полімотивованості особистісного ризику. Людина може йти на ризик з дуже різних причин і керуватись різними особистісними смислами.

Особистісний ризик поставав не тільки в якості спеціальної особистісної риси, але і в якості **певної спрямованості активності людини** (в моделі сходження до ризику В.А. Петровського) - назустріч небезпеці і за межі заданих обмежень. Двома авторами був обґрунтований зв'язок особистісного ризику з активністю особистості як пристрастю до подолання кордонів. Петровський пов'язав ризик з надситуативною активністю особистості (1992), а Козелецький - з трансгресією (тобто щось заборонено за визначенням, але людина все одно *це* робить) як проявом губристичної мотивації (губріс - зарозумілість, гордовитість, то, за що олімпійські боги карали людей, якщо ті виходили за рамки їм дозволеного) (Козелецький, 1991).

У зв'язку з співіснуванням таких різних підходів виникла проблема генералізації понять **ризик** і **ризикованості** - при віднесеності їх до різних типів ситуацій, в яких ризик виникає, або до різних видів активності людини (в тому числі і умов професійної діяльності). Виявляючи ризик в одному типі ситуацій, людина може виявитися надзвичайно обережною і не ризикувати в інших.

Певним типам особистісної регуляції вподобання ризику при виборі може відповідати (або не відповідати) **латентна, диспозиційно притаманна людині схильність до ризику**. Тому назви виділених типів ризику іноді виконують вказівки на специфіку ситуацій або видів діяльності. Так, розрізняють готовність до **фізичного ризику**, іноді зіставляють зі сміливістю, а іноді - з бездумністю дій, і **ризик соціальному**, пов'язаному з ризиками для інших осіб або втратами для себе в плані соціальних взаємодій (престиж, репутація та ін.). Виділяють **комерційні ризики** і фінансову толерантність до ризику. Аналоги можуть бути вказані для безлічі видів діяльності людини.

Соціальні ризики пов'язують з вибором молоддю професії (так, велика частина її перекваліфікується, навіть не приступивши до роботи за отриманою спеціальністю), але і з невідомими наслідками соціальних нововведень для великих груп людей. Особистісний ризик може характеризувати людину в будь-якій професії. Однак наслідки актуалізації цієї властивості в професійно значущій ситуації можуть оцінюватися по-різному. Для співробітника МНС або підприємця готовність до ризику виступає **професійно важливим особистісним якістю, сприяють успішності професійної діяльності**. Поняття екстремальних або небезпечних професій свідомо орієнтує на присутність ситуацій ризику в них. Але ризик може стосуватися і віддалених етапів професіоналізації людини, причому в будь-яких (не обов'язково небезпечних) професіях. Так, говорять про **професійне вигорання**, яке може характеризувати і лікаря, і педагога, і осіб інших спеціальностей. В цьому випадку професійний ризик переходить в якість соціального (з точки зору можливих наслідків).

Тепер представимо **змінні особистісного ризику в системі цілісного функціонування інтелектуально-особистісного потенціалу людини**. Почнемо з проблеми, в якій мірі різноспрямовані вимірювання особистісної схильності до ризику можна розглядати в якості інтеграційного утворення. Виявляється, що **готовність до ризику - як готовність до вибору в умовах невизначеності та ризику** - не випадково пов'язана з іншими особистісними змінними, такими як толерантність до невизначеності, шкали емоційного

інтелекту, «психологічної розумності», самоефективності тощо. На основі використання засобів структурного моделювання нам вдалося обґрунтувати в якості основної наступну дихотомію в розумінні особистісного ризику:

1) готовності до ризику (схильності до ризику, або ризикованості) як вимірюваної змінної;

2) прийняття невизначеності і ризику як латентної змінної, інтегративної по відношенню до ряду інших особистісних вимірів.

Поряд з показниками особистісного ризику в цю латентну змінну інтегровані також властивості толерантності до невизначеності (в різних методиках її вимірювання), довіри інтуїції (у вимірі інтуїтивного стилю по С. Епстайну), доступності внутрішнього досвіду (в шкалах «Психологічної розумності») (Корнілова і ін., 2010 року; Корнілова, Корнілов, 2013; Новикова, Корнілова, 2014 року). Таким чином, особистісний ризик слід розглядати тільки як один із проявів глибинної інтегративної властивості.

Властивості інтолерантності до невизначеності разом з властивостями раціональності, рефлексивності і ригідності маніфестують іншу латентну змінну, яка називається по-різному в залежності від використовуваних в дослідженні особистісних вимірів: Интолерантность до невизначеності (при тому, що це словосполучення відноситься і до вимірюваної змінної, і до виділеної інтегративної латентної), Неприйняття невизначеності, Раціональна ригідність.

При апробації Нового опитувальника толерантності до невизначеності - НТН (Корнілова, 2010а) - ми уточнили, що змінна Неприйняття невизначеності, або інтолерантності до невизначеності, повинна розглядатися як взаємодія двох латентних змінних; одна з них інтегрує і маніфестує виміряні змінні інтолерантності до невизначеності і Готовності до прийняття рішень (шкала ПР, додана Корніловою в модифікацію опитувальника А. Едвардса).

В інших дослідженнях в латентну Интолерантность до невизначеності увійшли також вимірювання особистісної рефлексивності і раціональності як спрямованості на збір інформації (Kornilova, Kornilov, 2014).

Цю інтегративну змінну можна назвати Интолерантность до невизначеності

- Неприйняття невизначеності в сфері ідей (і неготовність до прийняття рішень в умовах новизни, суперечливості та мінливості даних). З нею пов'язана інша латентна змінна

- Міжособистісна інтолерантність до невизначеності

- Неприйняття невизначеності в світі людей.

За Корніловою Ухвалення невизначеності і ризику не пов'язане безпосередньо з інтолерантністю (ці дві латентні змінні досить автономні), але негативно взаємодіють зі змінною міжособистісної інтолерантності до невизначеності.

Розведення рівнів вимірюваних і латентних змінних дозволяє зрозуміти на перший погляд суперечливі зв'язки особистісної готовності до ризику з іншими змінними. Наприклад, в дослідженнях показано, що самоефективність (в шкалі опитувальника Шварца-Йерусалема-Ромека) і висока самооцінка інтелекту - позитивно корелюють як з особистісною готовністю до ризику, так і з раціональністю, в той час як останні дві змінні між собою можуть бути пов'язані негативно.

Готовність до ризику позитивно пов'язана з довірою інтуїції і толерантністю до невизначеності і не пов'язана з інтолерантністю до невизначеності як прагненням до

яності (Корнілова, Корнілов, 2013). Ці та ряд інших емпіричних закономірностей встановлено на великих вибірках - в даному випадку близько тисячі студентів.

2. Когнітивні репрезентації ризику і когнітивний ризик

Обговоримо «суб'єктний внесок» в ухвалення рішення, що не зводиться до особливостей ситуацій вибору.

Як вже було сказано, основною відмінністю при порівнянні психологічних підходів до невизначеності і ризику з не психологічними, є зміна предмета вивчення. У психологічних уявленнях про ризик акцент переноситься не просто на суб'єкта, а на **аналіз психологічних механізмів**:

- а) сприйняття ризику,
- б) прийняття ризику в дії,
- в) особистісних передумов готовності приймати ризиковані рішення.

У першому випадку говорять про когнітивні репрезентації ризику, в другому - про поведінковому ризик, в третьому - про особистісному ризик.

Виділення **проблеми суб'єктивного оцінювання ситуації як ризикованої**, або знання про ризик, здійснювалося в психологічних теоріях в трьох основних напрямках:

- ✓ дослідження сприйняття ризику (його когнітивних репрезентацій),
- ✓ обговорення суб'єктивної раціональності (в стратегіях прийняття рішень)
- ✓ розкриття імпліцитних теорій ризику.

Зупинимося на першому напрямку, в рамках якого склалося функціонування поняття когнітивного ризику.

Ми вже говорили, що спочатку Дж. Брунер застосував це поняття для пояснення такої когнітивної стратегії, коли ризик висування необгрунтованої гіпотези приводив людину до пізнавального виграшу - продуктивного вирішення (правильної відповіді). Ризик тут в тому, що інформація для однозначного вірного рішення була в дефіциті, що дозволяло, застосувавши відповідну евристику, прийти до правильного рішення, значно скоротивши шлях.

Цей напрямок досліджень когнітивного ризику як ризику в інтелектуальних стратегіях реалізується у вивченні співвідношення компонентів інтуїції і аналізу як дискурсивного міркування. Причому, як показують експериментальні дослідження, від протиставлення цих аспектів регулювання інтелектуальних стратегій необхідно переходити до аналізу їх поєднання, оскільки найбільш продуктивні рішення характеризуються одночасною виразністю цих процесуальних властивостей - інтуїції і аналізу в підготовці прогнозів (Степаносова, Корнілова, 2006).

Когнітивний, або пізнавальний, ризик (далі КР) може бути розглянутий з двох точок зору: **громадської** (представленої в соціологічних теоріях) і **суб'єктивної** (як предметом вивчення в психологічних дослідженнях). Громадським, широким розумінням цього конструкту може стати обговорення такої, наприклад, проблеми, як ризик експлікації наукових відкриттів, зокрема, як можна позначити ступінь відповідальності вченого за використання владою тих чи інших наукових досягнень (воднева бомба, як приклад). Ризик знання тут саме як негативний прагматичний результат використання позитивних наукових розробок (Корнілова, 2003). У становленні поняття когнітивний ризик відбулися, по-перше, уявлення про можливі наслідки при перебуванні на континуумі «знання-незнання» при прийнятті рішення. По-друге, розробка цього поняття виявилася

тісно пов'язаної з моделюванням певних ситуацій, в яких людина вирішувала якусь пізнавальну задачу або прямо оцінювала ризики альтернатив.

Найбільш поширеною - і відповідною життєвим уявленням про ризик - стала процедура зміни інформованості людини при прийнятті нею рішень. Оскільки ризик є наслідком дефіциту інформації, то зміна рівня ризику стала здаватися різним рівнем інформованості про альтернативи або наслідки їх вибору. Так в психології були побудовані експериментальні розробки КР, які зв'язували зміни впевненості зі зміною інформованості людини (Плаус, 1998).

Психологічні підходи безсумнівно спрямовані на виявлення суб'єктних, тобто внутрішніх факторів регуляції прийняття рішень. При цьому виділення зовнішніх і внутрішніх умов невизначеності характеризує як класичні дослідження, зокрема, виконані в рамках «проспективної» теорії, так і в моделі Тверського-Канемана.

Багато дослідників звертали увагу на відмінність в рішеннях статичних та динамічних задач, що містять в собі ризик. В одному з досліджень, виконаному на матеріалі комп'ютерних ігор, коли в країні ще не було персональних комп'ютерів, і перші ігри проходили на базі центрів колективного користування, простежено цікавий **ефект інверсії ризику**. Він полягає в тому, що саме найбільш ризиковані (по психодіагностичних методик) особи в ситуації модельної гри з комп'ютером (до етапу комерційних комп'ютерних ігор) проявляли найбільш обережні стратегії гри (Чудина, Корнілова, 1990). Бесіди з ними після експериментальних ігор дозволили виявити провідну роль самосвідомості особистості. «Я часто ризикую, а тут зовсім нова для мене ситуація, тому я не повинен дозволити собі ризикувати» - ось узагальнююче пояснення самими піддослідними того, чим вони керувалися в грі. **Прагматична спрямованість цілей в грі (досягнення виграшу) поєднувалися тут із соціальним контекстом** (показати себе не з гіршого боку) і з чисто пізнавальним контекстом: дізнатися, як змінюється ігрова ситуація стратегіями комп'ютера. Таким чином, не власне ситуаційні фактори, а образ ситуації (як ймовірнісної або детермінованою) і дозвіл собі на дії, наслідки яких не можна передбачити, приводили до відмінностей в прийнятті ризику в ігрових стратегіях.

Шляхом зіставлення протоколів «міркувань вголос» і здійснюваних гравцем ходів виявилось можливим ідентифікувати цільові структури ігрових дій людини. Виявилось, що гравець міг свідомо йти на хід, який збільшував можливість програшу, але на основі досягнення гностичних (пізнавальних) цілей людина тим самим розширював свою орієнтування в ситуації гри і можливих відповідних діях комп'ютера. В даному випадку пізнавальний ризик означав готовність йти на програш в даній конкретній ситуації, але розкривати для себе ігрові можливості в заданому процедурою діалогому просторі гри.

Для гравця, що йде на пізнавальний ризик в цьому дослідженні, його **інформаційно непередбачені дії виглядали цілком раціональними, оскільки відповідали його цільовим ієрархій**. Отже, пізнавальна мотивація, яка відображається в динаміці гностичних цілей, вела гравців до усвідомленого прагматичного програшу (але пізнавального виграшу).

Сьогоднішні комп'ютерні ігри непорівнянні по своєму матеріалу з використаною в тій лабораторній моделі ситуацією. Але асоціюються із зануренням під час гри в стан «поток» (термін, введений психологом М. Чексімінтайї) явно включають етапи пізнавального ризику, чому ще не присвячені спеціальні роботи.

Інший підхід у психологічних дослідженнях **впливу знань на сприйняття і прийняття ризику** - вивчення прийняття рішень групами людей з різним ступенем володіння базовими знаннями, необхідними для прояснення ситуацій (тут в першу чергу

розглядаються професійні ситуації або ризики в професійній діяльності). Це дослідження ризиків політичних рішень (Janis, Mann, 1977), юридичних (Корнілова, Кондратчик, 1993; Gigerenzer, 2008), прийняття рішень військовослужбовцями (Стернберг та ін., 2002), льотчиками, лікарями тощо. **Можливості передбачення, або прогнозування розвитку ситуацій при виборі тих чи інших альтернатив, пов'язані при цьому вже з системою знань суб'єкта, яка задає і обмежує можливості самого передбачення.** Таким чином, когнітивний ризик не можна зводити до сприйняття факторів ризику в ситуаціях, а потрібно пов'язувати саме це сприйняття з тим, якими є внутрішні джерела когнітивного уявлення ситуації суб'єктом. Ще нерозкритим потенціалом володіє в цьому відношенні поняття образу світу, яке служило в теорії діяльності О.М. Леонтьєва (1975) необхідною ланкою для позначення аномальних глибинних утворень, що дозволяють людині структурувати інформацію, що надходить ззовні при формуванні перцептивного образу (Смирнов, 2003). Образ світу передбачає розвиток в психології ризику підходу, що дозволяє зрозуміти, як мислення і когнітивні оцінки включаються і в репрезентації ситуацій невизначеності, і в регуляцію виборів при ухваленні рішень в умовах імовірнісних результатів.

У сучасній психології розвиваються як гіпотези, так і методичні засоби розвитку поняття когнітивного ризику в напрямку все більшої **експлікації** (процес, в результаті якого відкривається зміст деякої єдності, а його частини починають самостійне існування і можуть відрізнитися одна від одної) **суб'єктного вкладу в розуміння альтернатив розвитку ситуацій**. Так, пропонується розглядати **когнітивний ризик як здатності суб'єкта експлікувати власну думку, яка гостро суперечить думці оточуючих**. Раніше пізнавальний ризик розумівся більш широко - як реалізована в пізнавальних стратегіях якість, не обов'язково усвідомлювана самою людиною.

Контекст оцінки прийняття ризику щодо можливого рівня допустимої людиною невизначеності був представлений також в методичних прийомах, які припускають усвідомлений вибір людиною альтернатив в змістовно значущих ситуаціях. Методика визначення схильності до ризику на основі вироблених завдань вперше була розроблена Н. Коганом і М. Валлаха. У ній людина оцінює свої можливі вибори в життєвих ситуаціях (зміни роботи тощо), а ризик характеризується величиною «одиниця мінус обрана ймовірність результату). Вибори з маленькою ймовірністю позитивного результату означають більший ризик. Але в зазначених життєвих ситуаціях прийняття рішень проявляється саме особистісна готовність до ризику як згоду на рівень невизначеності, який є прийнятним для людини при зміні ним своєї життєвої ситуації.

Іншим напрямком розвитку уявлень про когнітивному ризик стало підкреслення в ньому саме **інтелектуальної орієнтування на імовірнісні характеристики ситуацій**. Це виразилося в обґрунтуванні поняття «ризик інтелекту», або «інтелектуальний ризик» (Evans, 2012). І ці рішення вже не обмежуються виборами в умовах невизначеності, розглянутими Н. Талеб в першу чергу в контексті економічних реалій. У випадках «інтелектуального ризику» йдеться про те, що можлива зміна когнітивних репрезентацій ситуацій невизначеності, і можливо адекватне орієнтування в ймовірнісному середовищі, що тягне в якості слідства зміну стратегій прийняття рішень.

Отже, залишається поки погодитися з відсутністю єдиного погляду на проблематику когнітивного ризику як складового (компонента) компонента в психологічній регуляції прийняття рішень.

3. Інтелектуальний ризик, або «ризикуючий інтелект»

Ми вже говорили про зв'язок ризику і мислення в аспектах побудови образу ситуації рішення, «мислення можливого», стратегій прийняття рішень. Тепер уявімо поняття інтелектуального ризику, або ризикуючого інтелекту - Risk Intelligence, яке частково перетинається як з цією проблематикою, так і з уявленням про когнітивному ризик.

Нове поняття інтелектуального ризику має інше змістовне наповнення, ніж більш раннє поняття когнітивного ризику. Воно також висуває на перший план аспект когнітивних репрезентацій, але більшою мірою орієнтоване на ідею про те, що «правильні» оцінки ймовірностей подій повинні виступати істотною підмогою у вирішенні людиною практичних проблем.

Книгу під назвою «Інтелектуальний ризик. Як жити з невизначеністю» написав британський учений Ділан Еванс (Evans, 2012). У ній він узагальнив в популярному викладі ряд закономірностей, добре відомих з академічних робіт, але і акцентував роль введеного ним поняття, введеного в заголовок. **«У серці» Інтелектуального Ризику лежить можливість оцінити межі своїх знань, а значить проявляти обережність, коли людина багато чого не знає, і бути впевненими, коли вона знає багато.** Показавши значимість цієї проблеми, він обґрунтував необхідність тестувати людей на цей вид інтелекту (ризикуючий інтелект) при виборі з них кандидатури для постів, які потребують оцінювати ймовірності і приймати рішення в умовах невизначеності. Основний пафос книги в тому, що якщо належним чином контролювати своє мислення і не піддаватися помилкам, або «пасткам розуму» (евристикам, в інтерпретаціях їх походження Д. Канеманом, А. Тверскі і Г. Гігеренцером), то можна досягати ефективних рішень в світі ймовірно представлених невизначеностей.

У формулюванні цього поняття і в основному його посиленні простежується прагнення до розширення видів інтелекту (по аналогії з емоційним, особистісним та ін.). Але термін «ризикуючий інтелект» здається нам при перекладі менш вдалим, оскільки мова йде про можливість інтелектуального опосередкування ризикованих дій; тобто ризикує не інтелект, а людина, яка може при цьому міркувати. Тому частіше використовують поняття **інтелектуального ризику**. Подібна проблематика є в книзі Ю. Козелецького (1979) і в колективній монографії (Корнілової і ін., 2010).

Однак поняття інтелектуального ризику в книзі Еванса досить специфічне. Автор вважає, що інтелектуальний ризик знаходиться в області між певним знанням і повним ігноруванням. Цей феномен пов'язаний з упевненістю людини - впевненість у знанні або в незнанні. Здатність критично оцінювати (і калібрувати) свої ймовірні або іншим чином побудовані погляди на співвідношення настання або ненастання можливих подій і є інтелектуальним ризиком. Горизонтальна вісь моделі показує розкид оцінок ймовірностей від 0% до 50%, вертикальна вісь показує спектр суб'єктивної визначеності від повної невизначеності («Поняття не маю») до повної визначеності («Я абсолютно впевнений») (Evans, 2012).

Рівень проблем, при вирішенні яких проявляється ця здатність (або відсутність), говорить сам за себе:

- необхідність впоратися з загрозою глобального потепління, при обговоренні якої дебати настільки емоційні і відомості настільки суперечливі, що явно спотворюють ті ймовірності подій, на які потрібно орієнтуватися при прийнятті рішень про тих чи інших проектах;

- національна безпека; загроза тероризму зростає, і терористи роблять все, що б страхом паралізувати населення і влади; питання в тому, чи правильно оцінюються

ймовірності загроз і адекватно уряд вкладає гроші в забезпечення уникнення небезпек (правильно чи воно в них орієнтується); інтелектуальний ризик може допомогти знайти вірне рішення;

- комп'ютерні технології; у багатьох все ще існує уявлення про всемогутність машин, і безліч помилок спровоковано вірою в комп'ютерні розрахунки; але реальність настає тоді, коли приймає рішення людина; ризик пов'язаний саме з його ставленням до комп'ютерних даних, використанням баз знань тощо;

- представлення професійної діяльності на телебаченні.

Тут Еванс навів приклад з дуже популярним в Америці серіалом «Слід» (ми могли назвати безліч аналогічних прикладів), де доказ часто представляється як вирішальне в справі визначення злочинця. Професіонали обурюються при перегляді цього серіалу, оскільки він абсолютно неадекватно представляє реальний стан справ: будь-який доказ завжди може бути поставлений під сумнів.

Отже, загальне, що об'єднує ці проблеми - необхідність більш адекватно оцінювати ймовірності, ніж це відбувається. Цьому буде сприяти розвиток інтелектуального ризику як здатності адекватно оцінювати ймовірності. Еванс пропонує розуміти його як аналог загальних когнітивних здібностей (інтелекту і креативності). Ця здатність дозволяє людині знаходити золоту середину між надзвичайною упевненістю (невиправданою самовпевненістю) і зайвою невпевненістю (як припущення людини про те, що вона знає менше, ніж насправді, і як боязні покладатися на свої переконання).

Автор наводить й інші трактування інтелектуального ризику. Так, Фанстон (Funston), директор компанії Deloitte & Touche і співавтор Еванса по книзі «Виживання в невизначеності: Створення підприємства інтелекту ризику», розглядає інтелектуальний ризик як здатність ефективно розділяти два типи ризиків:

- 1) ризики, яких можна уникнути, зважуючи втрати і шкоди;
- 2) ризики, які слід прийняти заради майбутньої хорошої вигоди.

Цей підхід відображає позицію багатьох бізнес-менеджерів, яка полягає в тому, що ризик - абсолютне зло, якого слід уникати або знизити. Але Фанстон дивиться на ризик, як на ризик для компанії, а не для особистості. А Еванс все-таки націлений на психологічний аналіз такої здатності як інтелектуальний ризик. Він наводить роботи, які показують, що можна вводити індивідуальний індекс інтелектуального ризику і намагатися проводити роботу по його калібруванню.

Сара Ліхтенштейн, експерт в області тестів інтелектуального ризику, запропонувала кілька шляхів впливу на поліпшення показника інтелектуального ризику: його розвитку сприяє тривала робота з оцінюванням подій в можливостях, оцінка ймовірностей в конкретній галузі (на одну і ту ж тему) і зворотний зв'язок про оцінці ймовірностей, яка повинна бути прозора і швидка (наприклад, дощ не пішов).

Проблемою є те, що люди вважають за краще мислити в термінах повної визначеності або повної невизначеності, а не зважують ймовірності подій, для чого потрібно формувати суб'єктивну шкалу (невизначеність на 10%, на 20%, на 30%). Люди, які не можуть бути толерантними до невизначеності, неохоче розвивають високий рівень інтелекту ризику. **Дізнатися свої відносини з невизначеністю - перший крок до розвитку інтелекту ризику.**

Класичним прикладом толерантності до невизначеності залишаються роботи Елеонори Френкель-Брунsvік (Frenkel-Brunswick, 1948, 1949). Піддослідним показують фото собаки і далі серію фото, де в якийсь момент у феноменальному полі (в сприйнятті

людини, що дивиться на картинки, що змінюють одна одну) відбувається перетворення собаки в кішку. За умовами дослідів потрібно сказати, в який момент тварина перестає бути собакою і бачиться кішкою. Піддослідні, які наполягають на тому, що собака дуже довго не перетворюється в кішку, характеризуються зниженою толерантністю до невизначеності, або підвищеною інтолерантністю до невизначеності. І якщо сама Френкель-Брунsvік розглядала толерантність-інтолерантність до невизначеності як шкалу, представлену і в когнітивному, і в особистісному планах, то в подальшому саме діагностика її як особистісної риси стала найбільш популярна при розробці опитувальників.

Перший опитувальник для вимірювання особистісної інтолерантності до невизначеності розробив С. Баднер (Badner, 1962). Оскільки він розглядав толерантність і інтолерантність як два полюси однієї шкали (відношення до невизначеності), його опитувальник частіше називали шкалою толерантності до невизначеності.

Вводячи **інтелектуальний ризик як аналог загальних здібностей**, Еванс разом з тим вказує на недостатність чисто когнітивного розуміння цієї здатності. Він пише, що опора на математичні обчислення не завжди підходить для оцінювання можливостей у вирішенні повсякденних питань, з якими ми стикаємося в звичайному житті. «Справжній інтелект ризику включає сукупність раціональних обчислень та інтуїтивних почуттів, і кожне з них окремо не дасть еквівалента спільному результату» (Evans, 2012, с. 137). Вирішальну роль в інтелектуальному ризику грають епістемологічні почуття (Ілюзії почуттів роблять ненадійними показники відчуттів, помилки суджень ставлять під сумнів висновки розуму. Декарт). Але важливо навчитися переводити ці почуття в числа, що дозволить зважувати ризик, оцінювати його адекватно.

Цікавим прикладом **вивчення труднощі відмовитися від миттєвого прибутку і почати приймати рішення на основі інтелектуального орієнтування в ситуації дає використання процедури, названої Айова-тестом**, або в початковому варіанті назви методики - (IGT). Нагадаємо, що **пізнавальний ризик можна протиставляти прагматичного ризику**. **Прагматичний ризик** представлений у випадках досягнення людиною цілей, які ведуть до вигоди, придбань (і уникненню прагматичних втрат), причому це може бути в різному ступені обдуманий ризик. У процедурі ігрового тесту Айова моделюється ситуація, коли людина вирішує завдання накопичення придбань (очок) при роботі з колодами, взяття яких дає різновірогідну картину виграшів і програшів. Інтелектуальний ризик означав би для даної ситуації адекватне виділення шляхів, які ведуть до досягнення кінцевої мети. Проблемою виявляється, чому люди йдуть на програш, хоча усвідомлюють більш вигідний шлях (поступових накопичень з певною «виграшною» колодою).

Процедура експерименту

У комп'ютеризованій процедурі цієї методики випробуваному пропонується зробити 100 послідовних виборів однієї картки з будь-якої з чотирьох представлених на екрані колод. Завдання - отримати своїми виборами якомога більше «грошей», або очок. При кожному виборі картка може привести до отримання або втрати умовної грошової суми. Колоди неоднакові з точки зору балансу виграшів і програшів. У двох колодах картки високого ризику - вони дають високі виграші (\$ 100), а й рідкісні руйнівні штрафи (до - \$ 1250.) і тому їх перевага в довготривалій перспективі веде до програшу; дві інші колоди дають можливість поступово накопичувати невеликі суми (\$ 50) і невеликі штрафи, але в довгостроковій перспективі ведуть до виграшу в грі. На початку у випробуваного 2000 умовних доларів.

Випробовувані поступово навчаються орієнтуватися в ймовірнісній структурі ситуації невизначеності: вони розуміють відмінність частот випадання сум різної величини при виборі тієї чи іншої колоди. Якщо вони бачать, що, наприклад, саме колода А дає поступове збільшення виграшу, то, здавалося б, вони і повинні почати її вибирати, щоб виграти в кінцевому рахунку. Але в колоді А можна, як вони з'ясували в попередніх спробах, отримати одноразовий великий виграш, але і великий програш. І люди частіше вибирають саме цю колоду А, тобто вони ризикують заради отримання великого виграшу. Це типовий приклад прагматичного ризику, коли заради прагматичних придбань людина як би відмовляється бачити співвідношення можливостей виграшу і програшу.

Стратегії виборів в Айова-тесті зіставлялися з тим, яку спочатку спрямованість вказав випробуваний: пізнавальну або прагматичну мету (виграшу) як більш значиму для нього. Випробовувані, що позначили для себе пріоритет мотиву «пізнавальний інтерес» над мотивом «прагнення до максимального результату», набрали більше балів в Айова-тесті (57 дорослих випробуваних). У них же було виміряно властивість інтолерантності до невизначеності по одношкальному опитувальнику С. Баднера. Виявилось, що найкращі результати (більший виграш в Айова-тесті) демонстрували випробовувані з низькою інтолерантності до невизначеності і з більш високою толерантністю до невизначеності. Таким чином, їх характеризувала краща прогностична здатність, порівнянна з інтелектуальним ризиком (який проявляють в орієнтуванні на ймовірні наслідки в колодах). В цілому це відповідає встановленому зв'язку особистісного ризику зі шкалами толерантності до невизначеності з різних опросників.

Отже, і **інтелектуальний ризик виявляється пов'язаним з особистісними якостями, що відображають ставлення людини до Ухвалення невизначеності і ризику.**

В системі інтелектуально-особистісного потенціалу людини **ризик не виступає самостійним - когнітивним або особистісним - фактором**, а входить в когнітивні репрезентації суб'єктивної невизначеності, в побудову образу ситуації - як завдання з ризиком, в функціонально утворювані (для ситуацій прийняття рішень) зв'язки особистісних змінних, серед яких потрібно виділяти вимірювані і глибинні (інтегративні) утворення.

4. Очікування більш якісних рішень від розумніших людей

Під інтелектуальним ризиком розуміється переважно один тип орієнтування людини при прийнятті рішень - на ймовірнісні контексти подій. Але безліч рішень приймається людиною безвідносно до оцінок ймовірностей. Ми вже говорили раніше про проблему можливого в мисленні. Зараз підкреслимо, що обдумування можливих рішень засноване на змістовному принципі: людина перш за все осмислює, про які події йде мова, і лише в зв'язку з ними - наскільки вони можливі (після прийняття нею тієї чи іншої альтернативи). Уже життєві уявлення про прийняття рішень включають оцінку того, наскільки обдуманим воно було. При психологічному аналізі «обдуманості» питання ускладнюється, або роздвоюється.

Першим при цьому виступає питання про те, наскільки процесуально було розвинене мислення, що людиною було охоплено з можливих орієнтирів, скільки вона доклала зусиль (або спроб обмірковування). Це стосується актуалгенеза рішень. Але **питання про ступінь обдуманості передбачає і інше - облік того, наскільки був реалізований інтелектуальний потенціал людини.** Люди розрізняються і по глибині знань, по операційним можливостям їх використання (актуалізації в конкретних ситуаціях), і по

тому, наскільки їм доступно рішення проблем там, де отриманих знань недостатньо, і по швидкості обмірковування, тощо. В цілому це стосується індивідуальних відмінностей в інтелекті. Психологи навчилися оцінювати ці відмінності, розробляючи тести інтелекту.

Проблеми співвідношення інтелекту і прийняття рішень можуть бути переформульовані наступним чином: чи забезпечує більш високий інтелект кращі рішення? При розкритті шляхів, що ведуть до відповіді на поставлене запитання, встають і інші питання:

- 1) як оцінювати якість рішень;
- 2) як пов'язані інтелект як потенціал (когнітивна здатність людини) і мислення як процес, адже обидва проявляються в обмірковуванні рішень;
- 3) яким чином пов'язані життєві уявлення про розум і розумну людину (імпліцитні теорії, стосуються тільки тієї частини реальності, що входить до життєвого контексту особистості, є актуальною та потребує осмислення) з уявленнями психологів, які навчилися вимірювати інтелект;
- 4) як при обмірковуванні прийняття рішень представлена креативність - інша здатність, яку пов'язують з розвитком новоутворень в ході розумової діяльності людини (цілей, знань, смислів та ін.), А також ряд інших.

Наукові теорії інтелекту називаються експліцитними, оскільки вони вербалізуються і верифікуються, тобто науково перевіряються і стають доступними як науковому співтовариству, так і всім людям, охочим отримати знання про те, що таке інтелект. Американський психолог Р. Стернберг запропонував відрізнити від цих експліцитних теорій імпліцитні теорії, якими звичайні люди керуються в житті в уявленнях про інтелекті, або розумі (Стернберг та ін., 2002). Ці життєві уявлення зовсім не обов'язково узгоджуються з науковими, а головне, вони індивідуальні і відповідають життєвому здоровому глузду, аж ніяк не завжди допомагають розумінню дійсному стану. Інший американський психолог - Д. Канеман популярно виклав у своїй книзі (2013), **наскільки розходяться дійсний стан справ і уявлення про ситуацію, якими керується людина при прийнятті рішень**.

Разом з тим цілком обгрунтованим виглядає очікування більш «розумних» рішень від розумніших людей. Але щоб описати, як в психології представлені сьогодні закономірності, що співвідносять інтелект з прийняттям рішень, а також уявлення про розум з прийняттям невизначеності і ризику, потрібно спочатку поставити той необхідний мінімум наукових психологічних знань про інтелект.

Хтось із великих сказав, що у життєвого здорового глузду хороший нюх, але гнилі зуби.

Це вже проблема прояву креативності, яка в психології задана трихотомією

- 1) креативного, або творчого мислення (при різних уявленнях про опосередковуючи його процеси);
- 2) креативності як здатності, яку можна виміряти поряд з інтелектом;
- 3) креативності як особистісні характеристики людини.

Поряд з цими загальними здібностями в психології виділяють ряд спеціальних проявів інтелекту. Наприклад, це практичний інтелект. У роботі «Розум полководця», написаної в 1943 р, вітчизняний психолог Б.М. Теплов виділив **характерні для прийняття рішень в практичних ситуаціях характеристики**: це тимчасові обмеження, неможливість вибрати час або добрати повноту орієнтування в ситуації, незворотність рішень, що втілюються практично (не можна переграти бій).

Функціонування практичного інтелекту, відповідно до сучасної теорії Р. Стернберга, тісно пов'язане з використанням **тасітного знання** (некодовані знання, пов'язані з індивідуальним досвідом суб'єкта. Вони зумовлені його досвідом, поведінкою, емоціями, цінностями та ін.), що відрізняє експертів від новачків, це знання, яке придбано в ході накопичення досвіду (без формального навчання) і використовується для вирішення завдань практичного характеру. В області відбору персоналу це операціоналізовано в ассісмент-центрах (один з методів комплексної [оцінки персоналу](#)), що включають різні методи оцінки зазначеного знання і здібностей.

Незважаючи на дебати про статус практичного інтелекту як здатності і можливостей його вимірювання, емпіричні дослідження в останнє десятиліття показали його відмінності від загального фактора інтелекту - g-фактора - і особистісних якостей і прогностичну валідність щодо цілого ряду показників, головним чином - успішності виконання практичної професійної діяльності.

Оцінка ролі здібностей в успішності діяльності і її прогнозуванні стала центральною проблемою в області психології здібностей, а в суміжній з нею області психології освіти отримала розвиток як проблема вкладу здібностей в успішність специфічного виду діяльності - навчальної.

Здібності розвиваються в навчанні, виступають передумовою актуалізацію мислення і характеризують інтелектуальний потенціал і окремої особистості, і нації.

Рекомендована література

1. Макаревич О.П. Психологія регуляції поведінки особистості у складних ситуаціях. –К.: Оріяни, 2001. – 223 с.
2. Александров Ю.В. Кризова психологія / Александров Ю.В., Гонтаренко Л.О., Євсюков О.П. та ін. ; за ред. О.В. Тімченка. – Х. : НУЦЗУ, КП “Міська друкарня”, 2010. – 383 с.
3. Євсюков О.П. Екстремальна психологія/ Євсюков О.П., Куфлієвський А.С., Лебедев Д.В., Миронець С.М., Назаров О.О., Перелигіна Л.А., Садковий В.П., Склень О.І., Тімченко О.В., Христенко В.Є., Шевченко І.О. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2007. – 502 с.